

יהודי דנמרק הצליחו לחמוק מידי הנאצים. זה לא קרה במקרה

הצלת יהודי דנמרק נחשבת לאחד הסיפורים הייחודיים ביותר בשואה. מחקר עדכני בוחן מחדש את המיתוס ההיסטורי, ואת האינטרסים שעמדו מאחוריו

דיויד סטברו | סטוקהולם

25 בינואר 2023

מתוך זוועות השואה הגיחו לא מעט סיפורים מעוררי השראה, אך רבים מהם נגמרו בעמודי תלייה ובכיתות יורים. סיפור הצלתם של יהודי דנמרק, שהשנה ימלאו לו 80 שנה, היה שונה. היה זה סיפור של מדינה שהחליטה להציל את כל יהודיה, ואף הצליחה בכך.

ליהודי דנמרק היה יתרון שלא היה ליהודים אחרים באירופה: בעקבות הדלפה גרמנית, הם ידעו מה עתיד לבוא. באוקטובר 1943, ערב ראש השנה, רבים מהם כבר קיבלו את הידיעות על גירושם הצפוי. בתקופה זו חיו בדנמרק כ-7,700 יהודים, בהם כ-1,200 פליטים. אלו שקיבלו את הידיעה התבקשו להעביר אותה הלאה ולמצוא מחבוא. במקביל החלה מעין התקוממות עממית. דנים מהשורה — שוטרים ודוורים, מלצרים ונהגים, מורים וכמרים — הפיצו את הידיעה וחלקם גם סייעו למצוא ליהודים דרכי מילוט ומקומות מסתור. על בסיס התמיכה העממית הצליחו כמעט כל היהודים למצוא מחבוא.

לא כולם הצליחו להימלט. חלק מהאוכלוסייה המבוגרת ואנשים חולים נתפסו על ידי הגרמנים. בעיירה גילליה, למשל, לכד הגסטפו כמה עשרות יהודים שהתחבאו בעליית גג של כנסייה. אך הרוב המוחלט הצליחו להגיע לכפרים ולעיירות שלחופי מצר אורסונד, שמפריד בין דנמרק לשוודיה. תושבי האזור סייעו להם למצוא מחבוא עד שדייגים וימאים מקומיים השיטו אותם בסירותיהם לשוודיה הניטרלית. גם כאן לא הכל עבר בשלום. היו סירות שטבעו, אך מרבית היהודים, יותר מ-7,200 בני אדם, הצליחו להגיע לשוודיה.

על מרבית העובדות הקשורות בהצלת יהודי דנמרק אין מחלוקת. הסיפור הפך למיתוס מכונן, שנלמד במערכת החינוך, מצוין בטקסים ומונצח באתרים ציבוריים, בין היתר בכיכר דניה, בבית הספר התיכון דנמרק בירושלים ובכיכר דנמרק בחיפה. בניגוד למה שמקובל לחשוב, לא הוענק אות חסידי אומות

העולם לעם הדני על מפעל ההצלה (האות מוענק ליחידים בלבד), אם כי ניטעו שלושה עצים ביד ושם לזכר העם הדני, המחותרת הדנית והמלך הדני כריסטיאן העשירי. זו דוגמה נוספת לכך שלא כל מה שמספרים על יהודי דנמרק בזמן השואה אכן נאמן לעובדות. אחד הסיפורים הידועים, למשל, הוא שהמלך ענד טלאי צהוב בזמן שרכב על סוס ברחובות קופנהגן, כהזדהות עם יהודי ארצו. סיפור זה הוא מפוברק — ככל הנראה תרגיל יחסי ציבור של דנים שחיו בארה"ב וניסו לשפר את תדמית ארצם שנכנעה לנאצים כמעט ללא קרב.

כדי להבין אם גם בשאר הסיפורים יש מרכיבים שאינם מתיישבים עם האמת, צריך לחזור ל-1940. "דנמרק שרדה את הכיבוש הנאצי טוב יותר מכל מדינה אירופית אחרת", אומרת ד"ר אורנה קרן-כרמל, היסטוריונית שמתמחה ביחסי ישראל-סקנדינביה מהאוניברסיטה העברית ומחברת הספר "ישראל וסקנדינביה: ראשית היחסים" (הוצאת פרדס). "כאשר היטלר פלש לדנמרק, נורווגיה, הולנד, בלגיה וצרפת, הוא הציע לכולן את אותה הצעה: היכנעו מראש — ובתמורה תקבלו את האפשרות להמשיך לנהל את ענייני הפנים שלכן באופן ריבוני בזמן שגרמניה תנהל את מדיניות החוץ".

דנמרק היתה היחידה שנענתה, וחתמה תוך כמה שעות על הסכם כניעה. על פי קרן-כרמל, הדנים ידעו שאין להם סיכוי נגד "הענק מהדרום": הם העדיפו להיכנע, לשמור על יכולת תפקוד ולמזער את הפגיעה באזרחים, בכלכלה וברכוש. "הגרמנים, מבחינתם, בחרו לשלוט בדנמרק 'ביד רכה' כדי לשמור על יציבות פוליטית וליהנות מהייצוא הדני". לדבריה, הדברים הסתדרו גם עם התיאוריה הנאצית על הקירבה בין הגזע הארי לגזע הנורדי ועל "הסדר האירופי החדש" — הנאצים תיכננו שהעמים הנורדיים יעזרו לשלוט בעמים הנחותים של מזרח-אירופה אחרי המלחמה. כך נותרו הדנים בשליטה על הרשות המחוקקת, השופטת והמבצעת, חיי היומיום המשיכו כסדרם ובמרץ 1943 אפילו התקיימו בחירות חופשיות שבהן זכתה המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, שהתחייבה להמשיך את שיתוף הפעולה עם גרמניה, ברוב של 94%. גם חיי היהודים בדנמרק לא השתנו. הם שמרו על רכושם, הכנסתם ומקומות העבודה שלהם, ולא נדרשו לענוד טלאי צהוב או לעבור לגטו. הם אפילו המשיכו להתפלל בבית הכנסת.

בקיץ 1943 התחולל משבר פוליטי בדנמרק. מדוע הוא התרחש והאם הוא הסיבה לשינוי המדיניות כלפי היהודים?

"לאחר התגברות פעולות ההתנגדות של המחתרת הדנית ב-1943, גרמניה דרשה להטיל עונשי מוות על חבריה. הממשלה הדנית התנגדה והתפטרה ב-29 באוגוסט, והחל מאותו יום מנכ"לי משרדים, ולא שרים, שלטו במדינה. במשך שנים ארוכות נהוג היה להציג את ה-29 באוגוסט כקו פרשת המים שבו הפסיקו הדנים לשתף פעולה עם גרמניה הנאצית והצטרפו באופן מוצהר לבעלות הברית. הצלת היהודים, שהתרחשה כחודש לאחר מכן, שימשה אישוש לטענה זו. אולם בשנים האחרונות יש לא מעט חוקרים, בעיקר דנים, שגורסים אחרת. לטענתם, שבועות ספורים לאחר ההתפטרות חזרה מערכת היחסים בין הדנים לגרמנים לשגרה, ואחוזי הייצור של התעשייה הדנית עבור גרמניה הנאצית נותרו על כנם."

"עם התפטרות הממשלה הדנית הוטל מצב חירום במדינה, ונציב הרייך בדנמרק, ורנר בסט, החליט לגרש את היהודים לטרזיינשטט. לדברי קרן־כרמל, זמן קצר לפני מועד הגירוש, החליט אותו בסט עצמו להדליף את תאריך הגירוש לנספח הימי שלו, שהעביר את המידע לבכירים דנים ושוודים. "זה היה ככל הנראה ניסיון להמשיך את שיתוף הפעולה הפוליטי־כלכלי בין גרמניה לדנמרק, ורצון להימנע מקונפליקט עם הדנים בעניין היהודים", מסבירה קרן־כרמל. "בסופו של דבר בסט היה יכול לדווח להיטלר שדנמרק 'נקייה מיהודים'. העובדה שהיהודים נמלטו מהמדינה ולא נשלחו לטרזיינשטט לא שינתה הרבה מבחינתו."

כיצד הגיבו הנאצים להדלפת תוכנית הגירוש ולמה שקרה אחריה?

"לשוטרים הגרמנים ניתנה הוראה לא לפרוץ לדירות היהודים בכוח. היו גם ניצולים שהעידו שהגרמנים העלימו עין מפעולות הסתתרות ובריחה. מפקד הצי הגרמני, שהיה אחראי על המעבר במצר אורסונד, קרא לכל סירות השיטור הגרמניות לחזור באותם ימים לחוף לצורכי תחזוקה. ידוע גם שהגרמנים קיבלו בזמן אמת מידע מודיעיני שאלפי יהודים מגיעים לחופי שוודיה, אבל האינטרס לשמור על יחסים פוריים עם הדנים היה חזק יותר מהאינטרס להשמיד את הקהילה היהודית הקטנה שחיה במדינה."

אם כן, גם אם הדנים יזמו את המבצע, הרי הצלחתו היא בעיקר תוצאה של התנהלות הגרמנים. אך מספר היהודים שלא הצליחו לברוח לא היה זניח — ולא מדובר היה רק בחולים ובזקנים. בין היתר, ההדלפה בדבר הגירוש לא הגיעה אל חלק מחברי ההכשרות החלוציות בדנמרק, שחיו באזורים מבודדים רחוק

מקופנהגן. 482 יהודים נתפסו ונשלחו לטרזיינשטט. 53 מתוכם מתו במחנה, והיתר חזרו באפריל 1945 לדנמרק במסגרת מבצע "האוטובוסים הלבנים" שהנהיג הרוזן השוודי פולקה ברנדוט.

מה הניע את החברה הדנית ואת המחתרת הדנית להירתם להצלת היהודים?

"רובם המוחלט של האזרחים שעזרו להסתיר ולהעביר את יהודי דנמרק לשוודיה לא הגיעו משורות המחתרת וגם לא הצטרפו אליה לאחר מכן. הדנים שעזרו ליהודים עשו זאת מסיבות של שמירה על אופייה הדמוקרטי של דנמרק, ולא כפעולת התנגדות. בתרבות הזיכרון בישראל, לעומת זאת, הפכה ההצלה למיתוס והדגש הושם על האופי ההומני הייחודי של הדנים. מיתוס זה הטמיע את ההנחה שמי שרצה להציל את יהודי ארצו, כמו הדנים, היה יכול, ומדינות אחרות פשוט לא רצו מספיק".

"אך מעבר לעובדה שהיתה בדנמרק אפשרות ממשית להצלה, עקב העלמת העין של הגרמנים, ההסבר להצלחה חסרת התקדים נעוץ באופי השלטון הדני. בשנות ה-30 החלה דנמרק, כמו יתר המדינות הנורדיות, להתעצב כמדינת רווחה. אחד הערכים שהנחו את הממשלה הדנית בבניית מדינת הרווחה המקיפה — מאז ועד היום — הוא ערך השוויון. ברגע שאתה חלק מהמדינה — יש לה אחריות מלאה כלפיך. בהתאם לתפיסה זו, הרשויות הדניות ראו בהגנה על יהודי המדינה את תפקידם, ולכן התנגדו בכל תוקף לפגיעה בזכויות שלהם. כך, כבר בהסכם הכניעה ב-1940 הודיעו הדנים כי לא יאפשרו פגיעה במיעוט היהודי".

לדברי קרן־כרמל, מחויבותה של דנמרק לאזרחיה נמשכה אפילו אחרי גירושם למחנה טרזיינשטט. "גם את אחוז ההישרדות הגבוה יחסית של האסירים היהודים הדנים בטרזיינשטט אפשר להסביר בזכות ההסכם שהדנים חתמו עם אדולף אייכמן, שלפיו יהודי דנמרק לא יועברו למחנות במזרח, ובעובדה שיהודי דנמרק זכו לקבל לאורך שהותם במחנה חבילות מזון, ויטמינים וביגוד חם מממשלת דנמרק". לדבריה, הדנים היו היחידים שהתעקשו, והצליחו, לבקר את האסירים שלהם במחנה ביוני 1944. "הרשויות הדניות גם הצליחו לשמור במידה רבה על הבתים ועל הרכוש של יהודי דנמרק בזמן שהותם בשוודיה. הם נעלו את הדירות הנטושות של היהודים, איחסנו את רכושם והחזירו הכל בתום המלחמה. דנמרק היתה המדינה היחידה שעם חזרת היהודים אליה בסיום

המלחמה, שילמה להם מיוזמתה פיצויים על ההפסדים הכלכליים שנגרמו להם במהלכה. ההסבר להצלה נעוץ בגישת המדינה כלפי המיעוטים. זו הצלה שבאה למעשה מלמעלה, ולא כפי שהיא בדרך כלל מיוצגת — כהצלה של העם, מלמטה. אזרחים דנים רבים, בעיקר דייגים, גבו מהיהודים תשלום, לעתים מופרז, על סיוע בבריחה. עובדה זו אינה מפתיעה, אך היא מראה שלא האזרח הדני הפשוט הוא גיבור הסיפור, אלא דווקא מדינת הרווחה הדנית".

כיצד התנהלה הנהגת הקהילה היהודית במהלך שנות המלחמה? האם היהודים התנגדו לגירוש או שהיו פסיביים והפקידו את גורלם בידי שכניהם?

"במשך שנים הוצגו יהודי דנמרק כקורבנות פסיביים. הדנים הוצגו כמי שהזהירו אותם, הסתירו אותם, סיפקו להם מזון ובגדים ולבסוף גם השיטו אותם לשוודיה. אך התמורה שחלה בעשורים האחרונים במעמד הניצולים בישראל הובילה לשינויים מפליגים בייצוג שלהם, ודמותו של הניצול כפרט החלה להתבלט. כשמתמקדים בפרטים, מגלים שהרוב המכריע של יהודי דנמרק דאגו לחפש לעצמם מקום מסתור. הם עזבו את ביתם תוך שעות ספורות, מצאו דרך להגיע לחופים, וחלקם הגדול גם מימנו בעצמם את ההשטה לשוודיה. עוד עובדה לא ידועה היא שהיתה גם מחתרת יהודית פעילה שהתבססה על חברי ההכשרות החלוציות וניסתה, אמנם ללא הצלחה, להבריח את חבריה לארץ ישראל".

סיפור ההצלה של יהודי דנמרק הותיר רושם עז בישראל. "ב-8 באוקטובר 1943, בשעה שאלפי יהודים דנים חיפשו דרכים לחצות את מצר אורסונד, כבר פירסם נתן אלתרמן ב'טור השביעי' שיר בשם "הלשון השוודית". לדברי קרן־כרמל, "השיר מעלה על נס את פתיחת שערי שוודיה לפליטים היהודים ללא תנאים וללא מכסה, אולם תרומת הדנים להצלה אינה מוזכרת בשיר בכלל. עם השנים, לעומת זאת, הלך והצטמצם מקומה של שוודיה בייצוגים הבינלאומיים של ההצלה, וכיום תרומתה מצוינת, אם בכלל, כשולית".

בשנים שאחרי המלחמה התקבע בישראל הנרטיב שדנמרק ושוודיה היו אחראיות להצלתם של אלפי יהודים, אם בעקבות הצלת יהודי דנמרק ואם בשל מעשיו של ראול ולנברג. אך המציאות היתה מורכבת יותר — דנמרק נכנעה לגרמניה ללא קרב, ושוודיה שיתפה פעולה עם הנאצים בדרכים רבות. כיצד ומתי התקבל הנרטיב הזה?

"תרבות הזיכרון בישראל לא הצליחה להכיל את אירוע ההצלה אלא כדוגמת נגד: העם הדני הוצג כ'קרן אור באפלת השואה'. התנאים והנסיבות המיוחדות שאיפשרו את ההצלה בדנמרק, הן מהצד הגרמני והן מהצד הדני, לא מצאו מקום או זכר בסיפור ההצלה. ויש גם צד פוליטי — הייצוג החיובי הגורף של ההתנהלות הדנית ושל מאמצי ההצלה של שוודיה ושל המחותרת הנורווגית הוא תוצר של היחסים הטובים שהתפתחו בין ישראל לבין מדינות סקנדינביה לאחר קום המדינה. לעתים תכופות פורשה התמיכה הסקנדינבית בישראל הצעירה כהמשך טבעי של תמיכת הסקנדינבים בקהילות היהודיות שלהן במהלך המלחמה. במובן זה, הזיכרון שהתעצב סביב מאמצי ההצלה של מדינות סקנדינביה שימש כמנוף לשיפור היחסים הדיפלומטיים בין המדינות".

מבצע ההצלה עצמו ואלו שסייעו לו, אם כן, אכן היו קרן אור באפלה. עם זאת, תמונה מורכבת יותר של ההיסטוריה מגלה שממש כפי שהדיפלומט ראול ולנברג לא ייצג את כלל החברה השוודית, שבמובנים רבים שיתפה פעולה עם הנאצים, גם השיקולים הדניים לא היו מורכבים משיקולים מוסריים בלבד. במבט קצת יותר ציני, ברור שככל שלמדינה היה שיתוף פעולה טוב יותר עם הגרמנים, כך היה לה קל יותר להציל את היהודים. עם סיום המלחמה, כשהכניעה ושיתוף הפעולה הפכו למורשת היסטורית שקשה להתגאות בה, להצלת היהודים נוסף תפקיד חדש — בנוסף להיותה מופת של הומניזם, היא החלה גם לשמש כהוכחה למיקומה של המדינה בצד הנכון של ההיסטוריה. כך הפכו היהודים והצלתם ממקור השראה לאליבי.